

<https://helda.helsinki.fi>

Kuolemanjälkeisen mielikuvat 2000-luvun Suomessa

Koski, Kaarina

Suomalaisen kirjallisuuden seura

2020-10-02

Koski , K 2020 , Kuolemanjälkeisen mielikuvat 2000-luvun Suomessa . julkaisussa U Piela & P Kauppi (toim) , Tuolla puolen, siellä jossakin : Käsityksiä kuvitelluista maailmoista . Kalevalaseuran Vuosikirja , Vuosikerta. 99 , Suomalaisen kirjallisuuden seura , Helsinki , Sivut 99-121 .

<http://hdl.handle.net/10138/334844>

cc_by_nc_nd

acceptedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

Rinnakkaistallenne artikkelista, joka on julkaistu teoksessa ”Tuolla puolen, siellä jossakin. Käsityksiä kuvitelluista maailmoista”. Kalevalaseuran vuosikirja 99. Toimittaneet Petja Kauppi ja Ulla Piela. Helsinki: SKS.

KAARINA KOSKI:

Kuolemanjälkeisen mielikuvat 2000-luvun Suomessa

Kuolema on maallisen, fyysisen elämän loppu. Jatkuuko elämä sen jälkeen jossakin muussa muodossa, on ikuinen kysymys, johon ei useimpien suomalaisten mielestä ole olemassa varmaa vastausta. Epävarmuus jättää tilaa monenlaiselle kuolemanjälkeisen kuvittamiselle. Suomessa on kaksi virallisesti ylläpidettyä näkemystä kuolemanjälkeisestä:

koulutusjärjestelmän ja lääketieteen suosima luonnontieteellinen sekä jo satoja vuosia suomalaisia hautausrituaaleja hallinnut luterilainen. Kumpikaan näistä ei sellaisenaan tyydytä kaikkien surevien toiveita esimerkiksi elävien ja kuolleiden välisestä yhteydestä tai huolenpidon jatkumisesta kuoleman yli. Luonnontieteiden lupailemalle täydelliselle lopulle kaivataan lohdullisia ja kauniita kehyksiä, ja kristillistä tuonpuoleista tuodaan lähemmäs omaa elämää. Ihmiset muotoilevat näkemyksiä kuolemanjälkeisestä omien toiveiden mukaisiksi ja hyödyntävät niitä eri tilanteissa eri tavoin.

Osa uskonnollisista tai henkisistä kuolemanjälkeisen elämän kuvastoista edustaa aidosti käyttäjiensä maailmankatsomusta. Toisille uskonnollisetkin teemat ovat vain kulttuurisesti vakiintuneita metaforisia kielikuvia, joita käytetään kuolemasta puhumisen helpottamiseksi. Tunteiden ja kuoleman vierauden sanoittamiseen käytetään myös fiktiivisiä ja runollisia mielikuvia, joista saa lohtua. Puhe edesmenneestä sisältää myös usein kuin huomaamatta ajatuksen siitä, että hän on jossakin: että hän voi nyt hyvin, että hän on vapaa tai että hän kohtaa edeltä menneitä rakkaita.

Tässä artikkelissa tutkin nykypäivän suomalaisia kuolemanjälkeisen mielikuvia sekä niiden vaihtuvia merkityksiä ja käyttöä eri asiayhteyksissä. Tarkastelussani on erityisesti kaksi erilaiseen ilmaisuun rekisteriin kiinnittyvää aineistoa, joiden välillä näkyy myös sisällöllisiä eroja: kuolinilmoitusten muistosäkeet, jotka sisältävät paljon metaforista runokieltä, sekä vapaasti kirjoitettu muistelu ja pohdinta. Tutkimusaineistooni kuuluu noin 1500

kuolinilmoitusten muistosäettä eli värssyä *Helsingin Sanomista*. Värssyaineisto kattaa vuodelta 2017 neljän eri vuodenaikaa edustavan kuukauden (tammi-, huhti-, heinä- ja lokakuu) kaikki kuolinilmoitukset sekä vuodelta 2019 jatkuvuuksiin ja muutoksiin keskittyvää seuranta-aineistoa. Henkilökohtaiset muistot ja pohdinnat puolestaan ovat Kuolema, menetys ja muisto -kokoelmasta, joka on tallennettu Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistoon vuonna 2014 (KUOLEMA. SKS). Muisteluaineisto koottiin keruukutsulla tarkoituksena valottaa kuolemaan ja vainajien muistoon liittyviä ajatuksia ja käytäntöjä nykypäivän Suomessa. Se sisältää 101 kuolemaan liittyvää kirjoitusta, jotka kuvailevat kuolemaan ja suruun liittyviä tunteita ja käytäntöjä sekä tapoja pitää läheisen muistoa yllä (ks. Koski 2016b). Osa teksteistä käsittelee myös kuolemanjälkeistä joko epäsuorasti tai syvällisestikin erilaisia vaihtoehtoja punniten. Täydennän näitä aineistoja kuolemaa ja muistovärssyjä käsittelevillä internet-keskusteluilla sekä värssyjä ja niiden valintaa koskevalla kyselyaineistolla (SP 2020:1).

Miksi meillä on mielikuvia kuolemanjälkeisistä oloiloista?

Riippumatta siitä, uskotaanko kuolemanjälkeiseen elämään, mielikuvia siitä tulee aina olemaan. Eri alojen oppineet ovat 1800-luvun lopulta lähtien tarkastelleet kuolemattomuuden toiveita kriittisesti, luonnehtien niitä vaistomaisiksi reaktioiksi kuoleman ja vainajien pelkoa kohtaan, epätydyttävien elinolosuhteiden aiheuttamiksi sekä yrityksiksi peruuttaa tai kiistää kuolema (esim. Frazer 1933; Freud 1989; Malinowski 1960, 118; McGrath 2003, 146–150). Lähemmin tarkastellen kuolemanjälkeiseen olemassaoloon liittyvien mielikuvien syntymiselle ja käytölle löytyy syitä sekä ajattelumme kognitiivisista perusrakenteista että tunteista, arvoista ja sosiaalisista käytännöistä. Mielikuvien sisällöt ja yhteisöllinen merkittävyys voivat vaihdella, mutta ne eivät häviä.

On tavallista ajatella, että edesmennyt läheinen ajattelee, huolehtii läheisistään tai muodostaa tuonpuoleisessa mielipiteitä heidän toimistaan. Kognitiivisen tutkimuksen mukaan intuitiivinen oletuksemme kanssaihmisellä olevista tunteista, haluista ja tietoisuudesta on keskeinen vuorovaikutuksen mahdollistava ominaisuus. Oletus kohdistuu jokaiseen, jonka ymmärrämme henkilöksi – olipa tämä elävä tai kuollut. Intuitio pohjautuu kokemuksiin asioiden tavanomaisesta kulusta. Kanssaihminen, jota ei ole olemassa missään, on siksi kognitiivisesti hankala käsittää. (Bering 2002; Boyer 2001, 73–75, 222–223.) Poissaolo saa

muualla olemisen vivahteen etenkin aluksi ennen kuin sosiaalinen todellisuus on ehtinyt järjestyä mielessä uudenaikaiseksi. Yksi kirjoittajista selittää tuntemuksiaan läheisen kuoltua: ”Tuntui kuin hän olisi lähtenyt pitkälle matkalle ja palaisi sieltä sitten joskus takaisin.” (K 42–49.) Virheellisen intuitiivisen oletuksen korjaaminen on helppoa ja tapahtuu osalla ihmisistä melko automaattisesti (Svedholm 2013). Intuitio ei siis sanele näkemyksiämme, mutta se tuottaa kuolemanjälkeiseen olotilaan liittyviä mielikuvia ja saa vainajan tietoisuuden jatkumisen tuntumaan monien mielestä luontevalta ja oikealta ajatukselta.

Kuolemanjälkeisen elämän mielikuviin turvaudutaan, jotta elämällä olisi merkitystä kuoleman olemassaolosta huolimatta. Elämän jatkuminen jossain muodossa on yleisin teema, jonka avulla kuoleman olemassaoloa selitetään hyväksyttäväksi ja oikeutetaan (esim. Berger ja Luckmann 1994, 111–117). Yksilö itse tai häneen liitetyt hyveet kuten rakkaus jatkuvat kuoleman yli: se, mikä vainajassa oli tärkeää ja mikä hänestä halutaan muistaa, jatkuu tämän elämän ulkopuolella kuten Jumalan luona tai tähtien takana, ympäröivässä luonnossa, omaisten mielissä tai yhteisössä henkisenä perintönä. Toinen lohdullinen lähestymistapa on biografinen. Sen mukaan kuolema on hyvä, kun elämäkin on ollut hyvä ja kokonainen. (Jedan 2015, 19–20.) Surijat voivat rakentaa yhdessä tai yksin vainajan elämästä ehjän kertomuksen, johon kuolema sisältyy hyväksyttävänä päätepisteenä. Samalla vainajalle muotoillaan uusi identiteetti sekä pysyvä ja turvallinen paikka kuolemanjälkeisessä todellisuudessa. (Walter 1996b.) Biografiseenkin lohtuun liittyy siis edes epäsuorasti kuolemanjälkeinen olotila: vainajan ajattelemiseksi tai hänestä puhumiseksi hänet on paikannettava jonnekin edes symbolisesti (Davies 2005, 117).

Sekularisoituneissa länsimaaisissa yhteiskunnissa mielikuvia kuolemanjälkeisestä tarkastellaan vainajan symbolisena kiinnittämisenä jatkuvuutta ilmentäviin elämänaalueisiin. Tätä kuvaa Robert Jay Liftonin termi *symbolinen kuolemattomuus*. Oletuksena on biologisen kuoleman hyväksyminen mutta yksilön olemassaolon symbolinen jatkuminen esimerkiksi omaisissa, luovan työn jäljissä, luonnossa tai toisessa todellisuudessa. (Killilea 1988, 33–36; Lifton ja Olson 1974; Pihkala 2018, 289–290; Vigilant ja Williamson 2003, 173).

Kuvateksti: Vanhat sielulintukuvitelmat elävät hautausmaakulttuurissa. Suosituimpia lintuaiheita hautakivissä ovat joutsenet, lentävät pääskyt tai hautakiven päällä istuskelevat varpuset. Lisäksi näkee pronssisia ja kaiverrettua kyyhkysiä, tiiroja, kurkia ja tilhiä. Lentävien lintujen selitetään symboloivan pois lähtevää sielua ja pitkää muuttomatkaa, kun taas pareittain uivat linnut muistuttavat myös yhdessä kuljetusta matkasta. (Kiviliike 2020.) Malmin hautausmaa, Helsinki. Kuva: Kaarina Koski 2020.

Nykyaikaisissa kuolemantutkimuksen näkökulmissa painottuvat kuoleman normalisointi ja hyväksyminen. Silti kuolemaa myös pelätään ja vältellään, ja kuolemattomuuden tai ikuisen elämän mielikuvien myös suojaudutaan kuoleman lopullisuuden aiheuttamalta pelolta ja ahdistukselta. Tämä näkemys on ollut vallitsevana freudilaisessa traditiossa, jonka mukaan ihminen ei pysty käsittämään ja hyväksymään kuolevaisuuttaan vaan käyttäytyy kuin ei koskaan lakkaisi olemasta ja keksii luovasti kuoleman lopullisuuden kiistäviä kuvastoja. Freud osoitti tärkeällä tavalla kuolemattomuuden mielikuvien olevan myös modernille ihmiselle ominainen ajatus, mutta samalla hän kritisoi kuolemattomuuden ajatusta ja uskonnollisia ikuisen elämän mielikuvia kuoleman kiistämisenä ja itsepetoksena. (Akhtar 2010, 8–11; Langs 2010, 20–25, 60.) Kaikki eivät jaa Freudin kriittistä asennetta, vaan positiivisten mielikuvien vaalimista pidetään myös toimintakykyä turvaavana terveenä reaktiona kuoleman herättämälle ahdistukselle (Becker 1997, 20–21).

Arjessa kuoleman ajattelemiselta suojaautuminen näkyy siinä, että kuolemasta puhuminen on sosiaalisesti säädeltyä ja sen yhteydessä käytetään runsaasti kiertoilmaisuja eli eufemismeja. Metaforin ja kiertoilmaisuin käsitellään asioita, joita ei haluta tai voida käsitellä sellaisenaan, kuten biologisia faktoja kuolemasta, tai joista ei tiedetä paljon, kuten mahdollisesta kuolemanjälkeisestä olotilasta. Kiertoilmaisut toimivat kilpinä ja suojaavat ikävän tiedon ja

epämukavan tietämättömyyden kohtaamiselta. (Allan ja Burridge 1991, 153.)

Kuolemanjälkeisen metaforat lievittävät myös intuitiivisesti koettua ristiriitaa. Selittämätöntä ja käsittämätöntä ilmaistaan käsitettävien, konkreettisten metaforin. Ne ovat samankaltaisia eri kielissä: kuolema näyttäytyy matkana tai lepona ja sitä kaunistellaan puhumalla pois nukkumisesta, lähdöstä, rauhan saamisesta, portista ja kirkkaudesta. Skaalan toisessa päässä eufemismien sävy ulottuu myös leikillisiin ja väheksyviin. (Allan ja Burridge 2006, 1–2, 222–227; Lakoff ja Johnson 1980.)

Symbolinen kuolemattomuus ja eufemismit ovat hiukan erilaisia näkökulmia pohjimmiltaan samaan asiaan eli siihen, että kuoleman lopullisuuden ja fysiologisten faktojen sijaan puhutaan pikemminkin muodonmuutoksesta tai jatkuvuudesta. Eufemismi on kielitieteen termi, joka viittaa kiertelyyn ja peittämiseen; symbolinen kuolemattomuus puolestaan nähdään mielekkään merkityksen antamisena kuolemalle, jota ei sinänsä kiistetä.

Kuolemanjälkeisen mielikuvat uskomusperinteenä

Lähestyn mielikuvia kuolemanjälkeisestä elämästä nykyaikaisena uskomusperinteenä, johon sisältyy eri oppi- ja merkitysjärjestelmistä omaksuttuja kieli- ja mielikuvia, rituaaleja, materiaalisia esineitä sekä kokemuksellisia aineksia. Kuolemanjälkeisen materiaalisia ilmaisuja ovat esimerkiksi hautakiviä koristavat symbolit kuten enkelit ja linnut. Keskityn tässä erityisesti verbaalisesti ilmaistuihin mielikuviin, jotka ovat käyttötavoiltaan ja merkityksiltään vaihtelevia ja joiden tulkintaa ohjaavat asiayhteys ja ilmaisun rekisteri.

Muistovärssyt tai -säkeet ovat rituaalisia tekstejä, joita voidaan kirjoittaa adresseihin, lausua muistotilaisuudessa tai julkaista kuolinilmoituksissa. Kuolinilmoitus on muistosoiteille rituaalinen kehys siinä missä muistotilaisuuskin. Kuolinilmoituksia on julkaistu suomalaisissa sanomalehdissä 1800-luvun luvun lopulta lähtien. Tapa koski aluksi vain ylempiä sosiaaliryhmiä ja laajeni 1930-luvun lopulle tultaessa yleiseksi käytännöksi. (Kemppainen 2006, 113.) Kuolinilmoitus on yleensä omaisten laatima ja toimii suvun yhteisenä kunnianosoituksena vainajalle. Lopputulos on julkinen performanssi, joka edustaa yhteisön ihanteita eikä paljasta mahdollisia taustalla olleita neuvotteluja tai ristiriitoja. (Jallinoja 2011, 87–91.)

Vuoden 2017 kuolinilmoituksista noin yhdeksässä kymmenestä on jonkinlainen muistovärssi. Muistosäkeet antavat omaisille mahdollisuuden jäähyväisiin ja surun

ilmaisemiseen. Pienimuotoisuudessaankin värssyt toteuttavat samanlaista tehtävää kuin itkuvirret aikanaan: niissä todetaan vainajan lähteneen, kerrotaan kaipauksesta ja ikävästä, muistellaan vainajan hyveitä, kuvaillaan vainajan matkaa tuonpuoleiseen ja visioidaan mahdollisia jatkuvuuden muotoja ja surijoiden muuttunutta elämää (esim. Koski 2005; Nenola-Kallio 1984, 104–105). Julkiseen kontekstiin valitaan mielellään sosiaalisesti hyväksyttäviä, usein jo lukuisissa aiemmissa ilmoituksissa nähtyjä värssyjä. Omaiset myös toivovat muistosanojen kuvastavan vainajan persoonaa tai maailmankatsomusta (esim. SP 2020:1: 1, 2, 8, 12).

Muistovärssyjen aihekirjo on laaja. Suuri osa tutkimusaineistoni teksteistä pysyttelee tämänpuoleisessa todellisuudessa: hän on lähtenyt, työ on tehty ja matka on päättynyt, tuskat ovat ohi, jäljellä ovat tyhjyys ja hiljaisuus, kaipausta, muistot tai kiitollisuus sekä ikuisesti jatkuva rakkaus. Kuolemanjälkeiseen viittaavista mielikuvista yleisimpiä ovat kristilliset kuvastot enkeleineen sekä vainajan eläminen muistoissa. Huomattavan yleisiä ovat myös luontomielikuvat sekä unen ja levon sanastot.

Tarkastelen muistovärssyjä kansanomaisena uskomusperinteenä siitä huolimatta, että osa suosituista muistorunoista on alkujaan ammattilaisten tekemiä. Niiden kohdalla on tapahtunut kansanomaisen haltuunotto eli *vernakulaari appropriatio*: niitä käytetään kuolinilmoituksissa folkloren tapaan ikään kuin yhteisenä omaisuutena. Osana suomalaista kuolemakulttuuria niistä on tullut perinnettä, joka kiertää käyttötilanteesta toiseen ja jota varioidaan omien mieltymysten mukaan. Kuten muutakin nykyajan folklorea, muistovärssyjä on koottu käyttäjiä varten sekä painettuihin kirjoihin että lukuisille internet-sivuille sen lisäksi, että niitä on kuolinilmoituksissa. Näiden kokoelmien kautta välittyvät myös runoihin tehdyt muutokset: runoja käytetään toisinaan katkelmina ja muunnelmina, ja runoilijan nimi voi jäädä pois tai vaihtua toiseksi. Etenkin suomalaisten muistovärssyjen traditiodominantin Eino Leinon nimiin merkitään ilmoituksissa ja myös hautaustoimistojen kokoelmissa jatkuvasti muidenkin kirjoittamia säkeitä. Tekijäksi oletetun nimi kulkee perinteenä kokoelmista tai ilmoituksista kopioituna värssyn mukana. Tämänkin artikkelin esimerkkiteksteissä se on osa traditiota eikä tutkijan lisäämä lähdeviite.

Muistovärssyt ja muisteluaineisto poikkeavat toisistaan sekä ilmaisukielensä että sisältöjensä osalta. Muistelukerronta on yleensä asiaproosaa, mutta vaihtelevaa sekä kieleltään että sisältövalinnoiltaan. Arkistolle kirjoittaessaan yksilön ei tarvitse tehdä kompromisseja muiden omaisten kanssa eikä välittää siitä, ovatko lausunnot esteettisiä ja sopivia

esitettäväksi julkisesti. Hänellä on myös mahdollisuus tehdä vertailuja erilaisten vaihtoehtojen välillä ja esittää kritiikkiä. Omia näkökohtia asemoidaan suhteessa valtavirtaisiin näkemyksiin, ja tuttuja muistovärssyjä kommentoidaan ja pohdiskellaan. Kuolemaan liittyvässä uskomusperinteessä erilaiset kuolemanjälkeisen diskurssit ja erilaisiin asiayhteyksiin sopivat ilmaisun rekisterit ovat vuorovaikutuksessa toistensa kanssa ja muodostavat monitahoisen kokonaisuuden. Uskomusperinne tai vernakulaari, eletty uskonnollisuus ei kuitenkaan muodosta yhtenäistä järjestelmää. Kuoleman yhteydessä surijat hyödyntävät sellaisia mielikuvia, jotka toimivat kyseisessä tilanteessa parhaiten. Ne voivat olla vaihtelevia, tilannesidonnaisia ja hetkellisiä, eikä niiltä edellytetä yhtenäisyyttä suhteessa toisiinsa tai yksilön maailmankuvaan. (Matthiessen 2017, 34–35; McGuire 2008, 15.)

Uskonnolliset ja henkiset tuonpuoleisen mielikuvat

Uskonnot ja henkisyys kertovat mahdollisuudesta elämän jatkumiseen kuoleman jälkeen, ja Suomessa erityisesti kristillisillä taivaskuvilla on vahva asema. Paitsi uskontoa, kristilliset taivaskuvat ovat populaarikulttuuria. Niitä välittyy länsimaissa vakaumukseen katsomatta esimerkiksi kirjoissa ja elokuvissa, ja niissä on vuosisatojen mittaiset kerrostumat erilaisia suuntauksia. Suuri osa suomalaisten taivasmielikuvista edustaa populaaria kristillisyyttä, joka poikkeaa luterilaisen kirkon linjauksista.

Populaarissa kuolemakuvastossa vainajat menevät taivaaseen heti kuoleman jälkeen ja tapaavat rakkaitaan siellä (esim. K 489). Taivas, johon elävä mielessään sijoittaa edesmenneet omaisensa, on myös turvallinen heidän ajattelemistaan jäsentävä kiintopiste:

Uskon, että omaiseni ovat taivaassa Jumalan luona ja toivon riemullista jälleennäkemistä maallisen matkani päättyessä. (K 144–146.)

Toive yhteyden säilymisestä muokkaa taivasmielikuvia. On tavallista ajatella, että edesmenneet seurailevat jälkeläisiään taivaasta pilvien päältä tai tähtien raosta (esim. K 347) ja saattavat ohjailla näiden elämää (K 315–321; Walter 2011; Siltala 2019, 189, 215) tai vierailla unissa (esim. K 34–36). Tällaiset ajatukset viittaavat samalla perinteiseen suomalaiseen kansanuskoon ja spiritualismiin, joka levisi Suomessa erityisesti 1900-luvun alkupuolella. Esikuvana voi pitää myös Emanuel Swedenborgin jo 1700-luvulla muotoilemaa modernia taivaskäsitystä, jonka suora vaikutus näkyy Suomessa jo 1800-luvun kirjallisuudessa. Swedenborgin näkemyksessä unenkaltaista välivaihetta maallisen ja

taivaallisen elämän välillä ei ole, vaan pelkkä ohut verho erottaa ne toisistaan. Taivas on jokaiselle omanlaisensa, ja enkeleiksi vähitellen muuttuvat vainajat voivat seurustella sekä toistensa että tarvittaessa myös elävien kanssa. (MacDannell ja Lang 1990, 183; Mahlamäki 2010, 165, 171, 175–176; Mahlamäki ja Mansikka 2013.) Suomalaisissa vainajakokemuksissa tuonpuoleinen näyttäytyy usein samanlaisena kuin elävienkin maailma (Siltala 2019, 172) eikä taivaassa oleminen ole ristiriidassa sen kanssa, että samalla ollaan läsnä jokapäiväisessä elämässä (Siltala 2019, 166). Samanlainen ajatus jälkeläistensä elämässä mukana olevasta ja samalla taivaassa olevasta äidistä ilmaistaan muistorunossa:

Kulje äiti kerallamme/ voimanlähteenä lähellä / Elä muistoissa mukanamme / sävelinä
sielussamme / elämämme enkelinä / taivaan veräjän takana. (Nelli Parppe).

Lukuisista kulttuurisista vaikutteista ammentava kansanomaisen kristillisyyden on suomalaisille laaja tuonpuoleista jäsentävä tulkintakehys, jossa opilliset kysymykset eivät ole tärkeitä. Monenlaiset kokemukset vainajan läsnäolosta omassa elämässä tai vaikkapa kuolemanrajakokemukset voivat vahvistaa uskoa myös Jumalaan ja taivaaseen. Vaihtoehtona ovat esoteeriset selitykset ja kokemusten selittäminen oman mielen tuotteeksi. (Kontro 2018; Koski ja Järvenpää 2017, 283–293; Siltala 2019, 210–213.) Esoteeriset suuntaukset kuten teosofia (Ervast 1944, 59–62) ja swedenborgilaisuudesta paljon vaikutteita ottanut spiritualismi (Kaartinen ja Leskelä-Kärki 2020) selittävät tahoillaan esimerkiksi sitä melko tavallista kokemusta, että vainajan pysyttelee lähellä eläviä kuolemansa jälkeen mutta etääntyy sitten vähitellen omaan rauhaansa (esim. Siltala 2019, 112; K 200–209).

Luterilaisen kirkon opin mukaan ikuinen elämä taivaassa ja jälleennäkeminen koittavat vasta tuomiopäivänä, johon saakka kuolleet ovat unenkaltaisessa tilassa. Yksi kirjoittaja toteaa kansanomaisen käsityksen ja kirkkokäsikirjan välisen ristiriidan seuraavasti:

Voiko jälleennäkemistä toivoa? Pappikin sanoo hautajaistilaisuudessa: 'Jeesus on sinut viimeisenä päivänä herättävä.' Monimutkaista! Minä käsitän että jälleennäkeminen on saavutettavissa heti oman kuolemansa jälkeen. (Jos on...) (K 76–90.)

Etenkin vanhempi sukupolvi on säilyttänyt ajatuksen, että vainajat ovat tuonelassa lepotilassa odottamassa pasuunan soittoa. Kontakti eläviin sieltä käsin ei ole mahdoton, mutta elävien ei tulisi häiritä vainajia vaan antaa heille rauha. (Esim. K 93–99.) Taivasmielikuvien hajanaisuutta selittää maallistumisen lisäksi se, että kristinuskon sisällä kuoleamalla on tällä hetkellä vähäinen opillinen rooli. Kirkot ovat 1900-luvulla vähentäneet ikuisen elämän ja

viimeisen tuomion käsittelyä ja keskittyneet enemmän jokapäiväisen elämän kysymyksiin (Walter 1996, 1–2, 20–24). Osa teologeista suosii modernia taivaskuvaa, johon sisältyy työnteon, kehityksen ja perhe-elämän jatkuminen; toiset taas jumalakeskeistä taivasta, joka on aineeton ja askeettinen ja jota ei voi kuvata tai kuvitella maallisin keinoin (McDannell ja Lang 1990, 308). Uudemmat teologian suuntaukset kuten prosessiteologia eivät pidä kuolemanjälkeistä elämää yksilöllisenä vaan pikemminkin kaikkeuteen sulautumisena (McDannell ja Lang 1990, 350–352). Myös kirkon piirissä ikuinen elämä voidaan siis tulkita abstraktisti. Kristillinen runoilija on muotoillut asian seuraavasti:

Ihminen sulautuu ikuisuuteen/ niin kuin kesä sulautuu syksyyn,/ päivä yöhön, murhe
kiitollisuuteen/ ja kaikki lopulta valon syliin. (Pia Perkiö)

Populaarikristillisiä kuolemanjälkeisen mielikuvia kuitenkin dominoivat konkreettisemmat taivaan mielikuvat. Kuolinilmoitusten suosituimpia värssyjä on seuraava, enkeliä lempeänä noutajana kuvaava runo:

Enkeli hiljaa vierellä kulki,
tarttui käteen, silmät sulki,
syliinsä kietoi siivillään.
Kuiskasi hiljaa – lähdetään.

Enkeliteemasta on lukuisia versioita, joihin sisältyy toisinaan myös visioita taivaasta kuten siellä vastassa olevat rakkaat, kipujen ja surujen loppuminen tai ikuinen auringonpaiste. Kuva taivaaseen saattlevasta enkelistä perustuu kirkolliseen traditioon. Kuolevalle osoitettu armon vakuutus luterilaisessa kirkkokäsikirjassa toivoo enkeleitä kantamaan kuolevan autuaitten joukkoon (kirkkokäsikirja.fi), ja samanlainen mielikuva esitetään *Raamatussa* (esim. Luuk. 16:22) ja virsikirjassa (virsi 376:3).

Huomionarvoista on, että kuolevaa noutava tai varsinkaan kantava enkeli ei juuri esiinny omia näkemyksiä tai kuvitelmia kuvaavissa aineistoissa. Niissä vainaja lentää itse enkelinä taivaaseen tai toimii elävien suojelusenkelinä. Vainajan muuttuminen enkeliksi näkyy vanhemman sukupolven muistoissa esimerkiksi sisaruksen kuolemasta, jolloin voidaan ajatella, että lapselle on tarjottu kiintopiste vainajaa koskeville ajatuksilleen: ”Hän on nyt enkeli, tähti taivaalla, taivaan isän luona, sanoo äitini minulle.” (K 418–427.) Swedenborgilla enkeli edustaa ihmisen viattominta, lapsenkaltaista sisintä. Lapset päätyvät taivaassa suoraan enkeleiksi, kun taas aikuisten pitää kehittyä takaisin tuohon luonnontilaan taivaassa olonsa aikana. (McDannell ja Lang 1990, 188, 201.) Tämän päivän aineistoissa vainajat voidaan mieltää suojelusenkeiksi tai enkelien kaltaisiksi auttajiksi (esim. K 200–209; K 228–237.)

Kuvateksti: Enkelilapset kuvastavat yleensä vainajaa itseään tai hänen uusia seuralaisiaan: sielun viattomuutta ja muuttumista enkeliksi (Kiviliike 2020). Erityisesti nukkuva enkeli viittaa melko varmasti vainajaan. Haudan äärelle tuodut kerubimaiset enkelilapset voivat myös soitella huilua tai harppua, mietiskellä tai rukoilla. Raison hautausmaa. Kuva: Tiina Mahlamäki 2020.

Vainajien mieltäminen suojelusenkeleiksi on 2000-luvulla vahvasti lisääntynyt kansainvälinen ilmiö. Se poikkeaa sisällöltään sekä uushenkisestä enkeliopista että valtavirtaisesta kristillisyydestä, joissa enkelit eivät ole alkujaan ihmisiä. Enkelinä vainajalla on laajempi toimijuus kuin sieluna ja näin mahdollisuus pitää huolta elävistä läheisistään ja jatkaa yhteyttä näiden kanssa. (Walter 2011; 2016). Enkelien roolinmuutos näkyy myös hautausmaiden symboliikassa. 1900-luvun alkupuolella vakavat, vainajan unta vartioivat tai heitä siivillään suojaavat enkelit ovat tavallisia hautakivissä. 2000-luvulla taas yleisiä ovat huolettomat ja viattomat pikkuenkelipatsaat, jotka voivat symboloida viatonta sielua tai olla vainajan seurana. Kuoleman sosiologi Tony Walter arvioi, että etenkin internetissä lisääntynyt enkelikuvasto on kuolemaan ja menetykseen liittyvää sanastoa ja selviytymisstrategia, johon ei sisälly varsinaista uskoa enkeleihin (Walter 2016, 20–21).

Enkeleihin ja taivaalta jälkeläisiään katseleviin vainajiin uskovat kertojat saattavat tähdentää haluaan säilyttää lapsenuskonsa (esim. K 347; K 508–513). Tulkitsen sen oikeudeksi luottaa lohtua ja turvaa antaviin mielikuviin tarvitsematta perustella niitä suhteessa arkiseen maailmankuvaan. Henkilökohtainen taivasusko perustuu etenkin vanhemmalla sukupolvella kristilliseen opetukseen, mutta taustalla voi myös olla uni tai näky. Taivasnäyissä korostuvat toisaalta kirkas valo ja toisaalta vihreys (esim. K 508–513). Seuraava katkelma on kirjoittajan 1950-luvulla lapsena saama vastaus pohdintoihinsa, missä Mamma (isoäiti) on:

Sitten kerran ehkä heräsin tai näin unta. Mamma seisoi sänkyni päädyssä ja sanoi minulle, että nyt hän vie katsomaan sitä paikkaa, missä hän on. Aivan kuin olisimme pudonneet tai lentäneet jonnekin läpi tumman avaruuden. Tulimme ihanaan paikkaan, puutarhaan vihreine nurmikenttineen, puineen, hiekkakäytävineen. Kastelimme yhdessä kukkia, kauempana puistokäytävällä kävelivät sodassa kaatunut mamman nuorin poika ja aikaisemmin edesmennyt isoisäni, mamman mies. Mamma sanoi, katso hekin ovat täällä. Sitten mamma saattoi minut takaisin omaan vuoteeseeni. Sen jälkeen en miettinyt, missä mamma on. (K 489)

Yksilölliset taivaskuvat voivat olla symbolisia kiintopisteitä, jotka kuvastavat leikillisinäkin omia mieltymyksiä ja toisaalta osoittavat tässä maailmassa olevia epäkohtia:

M. oli joskus aikoja sitten kertonut erään ystävän kanssa haaveilleensa, millaista taivaassa olisi. Saisi syödä suklaata vaikka kuinka eikä lihoisi, konjakkia saisi aina kun haluaa ja voisi aina aloittaa uuden neulomuksen ihanista langoista vaikka edellinen olisi vielä kesken. Minulle M. sanoi, että ei voi uskoa taivaaseen ihan sellaisena, mutta ei siihenkään ettei kuoleman jälkeen mitään olisi. Jonkinlaista liikkuvaa energiaa olisi varmaan olemassa.” (K 481–487.)

Tärkeimpiä syitä toivoa elämän jatkumista kuoleman jälkeen on jälleennäkemisen mahdollisuus. Ilman kristillistä vakaumusta se esitetään pikemminkin toiveena kuin uskona.

On mieluisampaa uskoa jälleen näkemiseen kuin lopulliseen eroon. Haluaisin tavata monta edesmennyttä kuten mummoni – . Myös kaikki edesmenneet perheenjäsenet ja ystävät olisivat tuonpuoleisessa vastassa. Eihän sitä tiedä, vaan mieluista oisi. (K 329–331.)

Ihmissuhteiden jatkumisen ja jälleennäkemisen toive ovat sosiaalisia, relationaalisia ilmiöitä, jotka on kristillisissä yhteisöissä aiemmin sidottu hurskauteen: yksilö, joka ei pääse taivaaseen, menettää samalla mahdollisuuden jälleennäkemiseen. Tämän vuoksi uskovaista vanhempaa on voinut huolestuttaa tuleva ikuinen ero jälkeläisestä, joka ei ole uskossa (K 200–209). Kun taivas ymmärretään symboliseksi tai jopa lohtua antavaksi fantasiaksi (Walter 2016, 20–21), yksilö voi rauhassa kuvitella sen haluamansalaiseksi.

Luontomielikuvat

Luontomielikuvat sekä korvaavat uskonnollisia näkemyksiä kuolemanjälkeisyydestä että sisältyvät niihin. Luonto on rauhoittava elementti, jonka yksi rooli on tyynnyttää surevan tuskaa. Yksi kirjoittaja arvioi muistovärssyjen luontomielikuvia seuraavasti:

Monet muistovärssyt sisältävät kuvailua luonnosta ja se tuntuu kovin suomalaiselta. Luonto on suomalaisille niin tärkeä ja moni varmasti kokee saavansa lohtua luonnon kauneudesta, metsän hiljaisuudesta ym. ja se näkyy näissä teksteissä. (SP 2020:1: 1.)

Luonnon hyvinvointia edistävä vaikutus ihmiseen on kokeellisesti todennettu psykologiassa, ja sitä hyödynnetäänkin terapeuttisesti (Kamitsis ja Simmonds 2017; Kaplan 1995, 174–176). Luonto on myös keskeinen symbolisen kuolemattomuuden osa-alue. Yksilön muisto voidaan kiinnittää luontoon, jonka pysyvyys yksilön kuolemasta huolimatta on lohdullinen ajatus. (Killilea 1988, 35–36.)

Suomalaiset käsittelevät luonnon kiertokulun teemaa toisaalta konkreettisesti, toisaalta taas metaforin, joissa on myös henkisen tai uskonnollisen tulkinnan mahdollisuus. Konkreettista kantaa ja sen välittämistä jälkipolville edustaa isovanhempi, joka selittää lapsenlapselleen muuttuvansa kuoleman jälkeen tuhkakksi ja lannoittavansa näin metsää (SP 2020:1: 18). Metaforisempi käsittely tapahtuu runoissa, joihin usein sisältyy myös vahva ihmissuhteen jatkuvuuden tuntu ja jotka voi tulkita myös kristillisesti kaikkeuteen sulautumiseksi. Kaksi seuraavaa tekstiä ovat erittäin suosittuja kuolinilmoituksissa:

Nyt olen vapaa ja mukana tuulen,/ saan kulkea rajoilla ajattomuuden./ Olen kimallus tähden, olen pilvenlento,/ olen kasteisen aamun pisara hento./ En ole poissa, vaan luoksenne saavun,/ mukana jokaisen nousevan aamun/ ja jokaisen tummuvan illan myötä/ toivotan teille hyvää yötä. (Vuokko Laatio)

Et ole ikiunessa, et ole poissa./ Olet tuhat tuulta puistikoissa,/ olet valon välke aallokossa,/ olet timantti hankien loistossa./ Et jättänyt meitä, et ole vaiti,/ olet lintujen laulu taivaalla,/ olet kuiskaus viljapellolla,/ olet henkäys rakkaasi poskella.

Näissä runoissa vainaja näkyy erityisesti luonnon hetkittäisissä ilmiöissä kuten tuulessa, kasteessa ja valonvälkkeissä. Toinen vaihtoehto ovat konkreettiset elementit ja erityisesti puut. Toisin kuin vahvasti pysyvyyttä symboloivat ja elottomat kivet, puut edustavat myös ajan muuttumista, kehitystä ja elinvoimaa. Puu voi yhdistää sukupolvia ja pitää yllä muistoa. Konkreettinen, haudalla tai vainajan tuhkasta kasvava puuyksilö edustaa samalla ravintoaineiden kiertoa ja voidaan mieltää myös vainajan fyysiseksi edustajaksi tässä maailmassa. (Clayden ja Dixon 2007, 243–245, 255–256.) Mieluisa puulaji voi tarjota kiintopisteen myös omalle kuolemanjälkeiselle tulevaisuudelle joko symbolisesti tai henkisesti. Suomalainenkin voi pohdiskella mahdollisuutta sielunvaellukseen ja elämään maiseman yli kaukaisuuteen katselevana ikihonkana (K 1–3).

Eeva Kilven runo ”Kun mummot kuolevat” on kuolinilmoituksissa paljon käytetty visio ihmisen kierrosta kasvillisuudeksi. Samalla se sallii kuolevan jatkaa yksilöllistä toimijuuttaan puun hahmossa ja viittaa ihmissuhteiden jatkumiseen isoäidin ja lastenlasten välillä:

Kun mummot kuolevat
 heistä tulee kukkaniittyjä ja heinää
 ja joistakin mummoista tulee puita
 ja he humisevat lastenlastensa yllä,
 suojaavat heitä sateelta ja tuulelta
 ja levittävät talvella oksansa
 lumimajaksi heidän ylleen.
 Mutta sitä ennen he ovat intohimoisia.
 (Eeva Kilpi)

Kilven runosta käydyissä internet-keskusteluissa toistuu sen omakohtainen koskettavuus.

Runon herättämiä tunteita ja ajatuksia kuvaillaan esimerkiksi seuraavasti:

pitää oikein kopsata tuo runo, se on niin kaunis ja minä ainakin haluaisin olla vaikka puu tai jotain jolla voisin jälkeläisiäni suojata....kiitos kauniista runosta.. (Napsu 27.4.2009 10:58)

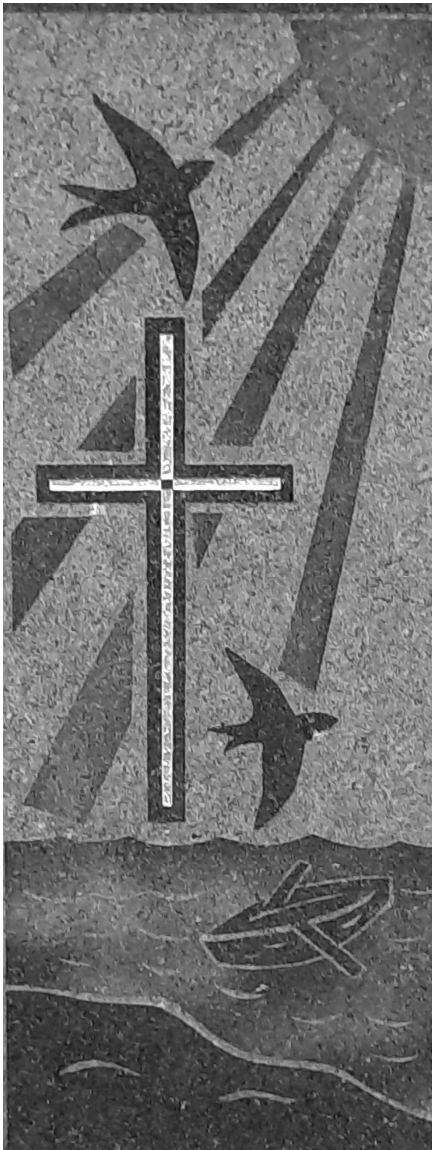
Minä olen puu ja suojaan rakkaitani. On ollut tuo runo pöytälaatikossa jo kauan aikaa ja joskus olen sitä vilkaissut. Kummallinen runo, koska saan tuosta voimaa. (Napsu 27.4.2009 12:13)

Vaikka äidin kuolemasta jo 7v niin itku tuli, hän lähti niin kovin aikaisin, 47v iässä, lapseni olivat 4v ja 2½v ja minä tahdon uskoa ja ajatella että noin se on, äiti kyllä näkee esim lapseni ja heidän kasvamisensa, minun on pakko ajatella niin, muuten sattuu liikaa. (Vauva.fi 7.7.2013 10:45)

olla oikein tuuheja pitkäöksainen kuusi, jonka oksille lapsenlapset voi rakentaa majan. Vielä olen kuitenkin intohimoinen. (Suomi24 29.7.2005 21:36)

Hyväksyttävältä tuntuvan naturalistisen kehyksen lisäksi runossa vetoaa mahdollisuus kontaktin jatkumiseen, vaikka luonnontieteellinen ajattelu periaatteessa kiistää sen. Onkin olennaista, ettei jälleennäkemisen toivoa synnytä pelkästään uskonto vaan omaan identiteettiin kiinnittyvät tärkeät ihmissuhteet. Eräänlainen uudenvuoden utopia on sijoittaa myös jälleennäkemisen toive taivaan sijaan luonnonmaisemaan. Ei-kristillisen kehyksen sille tarjoaa esimerkiksi tuttu Aleksis Kiven runo ”Onnelliset”, jota myös käytetään kuolinilmoituksen muistovärssynä:

Mä kiireelle korkean vuoren
 nyt astelen raikkaassa tuules;
 mun toivoni aamun koin,
 mun kultani kohtaan siellä,
 kosk mennyt on yö,
 kosk kimmeltää kesäaamu
 ja linnut ne laulelee.
 (Aleksis Kivi)

Kuvateksti: Kristillinen, uuteen elämään viittaava päivänkoitto on yleinen aihe 1900-luvun hautakivissä. Soutajaton vene viittaa poissaoloon samalla kun sielut lentävät lintuina kohti kirkkautta. Virtain hautausmaa. Kuva: Kaarina Koski 2019.

Brittitutkijoiden mukaan luontomielikuvien lisääntyminen länsimaaisessa kuolemanjälkeisen kuvastossa 2000-luvulla viittaa arvojen muutokseen. Kun uskonnosta on etäännytty, jatkuvuus luonnon kiertokulussa koetaan esimerkiksi taivasta mielekkäämmäksi kuolemanjälkeisen mielikuvaksi. (Clayden ja Dixon 2007, 242; Francis ym. 2000, 47). Suomessakin on tavallista asettaa uskonto ja luonnon kiertokulkuun uskomisen keskenään vastakkaisiksi:

Olen eronnut kirkosta, koska en ole uskonnollinen. Uskon tieteeseen ja luonnonvoimiin. Jonkinlainen luonnon kiertokulussa siirtyminen lienee mahdollista. Mummoista tulee puita ja kukkia. (K 481–487)

Luontomielikuvat eivät kuitenkaan aina ole kristinuskolle vastakkaisia, sillä kukkaniityt ja metsämaisemat ovat myös paratiisimaisen taivaan näkymiä.

Kuolinilmoituksissa julkaistuista raamatunlauseista yleisimpiä on katkelma psalmista 23: ”Viheriäisille niityille hän vie minut lepäämään”. Kristinuskoon kuuluu vanhastaan myös Jumalan ja hänen tarkoitustensa ymmärtäminen luonnon välityksellä (McGrath 2003, 126–128; Nelson 2011, 149–151), ja runot vainajan läsnäolosta luonnossa voi tulkita myös kristillisesti kaikkeuteen sulautumisena. Surun käsittelyssä myös luterilainen kirkko turvautuu luonnon lohduttavaan voimaan esimerkiksi virsissä ja hautakappeliin luonnonläheisessä arkkitehtuurissa, jossa alttaritaulun paikalla on ikkuna metsään (Pihkala 2018, 290). Luonnossa koetut rauhan ja jopa pyhyiden kokemukset luovat siltaa sekulaarin luontouskonnon ja kristillisten luontokuvastojen välille (Nelson 2011, 154–155).

Kuolinilmoituksissa luontokuvat ovat monimerkityksisyydessään jokaisen lukijan itse tulkittavissa. On kuitenkin nähtävissä, että sekulaarit luontokuvat vähitellen korvaavat kristillisiä. Yksi esimerkki tästä on tuulen toimijuus poeettisessa rekisterissä perinteisessä enkelin roolissa eli tuonelaan saattajana ja tervehdysten tuojana:

Lähdit niin hiljaa,/ että aamu vain kuuli./ Sylissään matkalle/ sinut kantoi tuuli./ Mutt'
sydämiimme/ läpi elämän/ jätit muistosi lämpimän. (Aki Sirkesalo)

Lauhat lempeät tuulet/ hänet mukaaanne ottakaa/ ja hellästi kantakaa sinne/ missä uupunut
levätä saa./

Kun kuuntelee tuulen huminaa,/ on kuin hän saapuisi kertomaan./ Mulla koti on uusi ja kaikki
hyvin/ miks' kuljette silmin kyyneltyvin.

Luontokappaleista myös lintujen rooli on enkeleille rinnasteinen. Linnut ovat olleet suomalaisessa kulttuurissa perinteisesti kuoleman enteitä tai vainajien edustajia, ja edelleenkin lintujen erikoinen käytös voidaan tulkita vainajan ilmestymiseksi tai kuoleman enteeksi (K 391–405; Alasuutari 2017, 178). Mahdollisina sielulintuina tai vainajan seuralaisina niitä ikuistetaan myös hautakiviin tai niiden päälle istumaan. Vainajan ilmestyminen lintuna merkitsee kuitenkin aina poikkeustilannetta: sielu ottaa sen muodon vierailakseen tässä maailmassa. Ei ole ajatuksena, että kuoleman jälkeen muututaan linnuksi. Muistorunoissa linnulla ei ole vakiintunutta merkitystä. Linnun lento tai laulu rinnastuu niissä muihin luonnossa aistittaviin ääniin ja liikkeisiin, jotka muistuttavat vainajasta tai lohduttavat surevaa. Muuttolintu on myös taivaaseen matkaavan sielun symboli.

Matka, uni ja symbolinen kuolemattomuus

Uni ja lepo sekä matka ja paikasta toiseen siirtyminen ovat kansainvälisesti tavanomaisia kuoleman kiertoilmauksia ja esiintyvät myös arkipuheessa (esim. Marin-Arrese 1996). Uni ja matka eivät ole pelkästään kielikuvia vaan niillä on erityisiä merkityksiä myös uskonnoissa ja myyteissä.

Matkametafora voi olla vain pieni siirtymä: oven avautuminen ja sulkeutuminen taikka astuminen portista määrittelemättömään paikkaan. Epävarmuus siitä, mitä kuoleman jälkeen on, saa ilmaisunsa esimerkiksi Eino Leinon ”Nocturnen” (1903) viimeisissä säkeissä: ”edessäni hämäräinen tie / tuntemattomahan tupaan vie”. Muistovärssyissä matkalla voi olla myös positiiviseksi muotoiltu päämäärä: vainaja matkaa ikirauhaan, tähtien taa, taivaan kotiin

taikka saavuttaa kotisataman tai rauhan maan. Kotiin paluun kehyksenä voi olla kristillinen ajatus taivaasta kristityn oikeana kotina, mutta alkuun palaamisen teema saa myös muita muotoja. Paluuna lapsuuden metsiin tai menetettyyn Karjalaan kuolema on siirtymä utooppiseen menneisyyteen – johonkin kauan kaivattuun. Konkreettisissa matkametaforissa tavallisia ovat veden ylittämisen kuvastot eli laivan lähtö satamasta tai kotisatamaan saapuminen. Koska matka on myös elämän metafora, kuolema on määränpään saavuttamista ja perille pääsemistä.

Tuuli hiljaa puhalttaa,/ virta kantaa kulkijaa/ rantaan suuren/ rauhan maan./ Kotisatamaan.

Yhdessä matkaan lähdettiin,/ me tyynet ja myrskyt kestettiin./ Sinä ensiksi saavutit määränpään,/ minä hetkeksi vielä tänne jään.

Tuonpuoleiseen kantaminen ja lipuminen viittaavat jo kaikkensa antaneeseen matkalaiseen, joka kaipaa lepoa:

Olen kulkenut pitkän matkan/ ja minua väsyttää./ Saan viimein levon ja rauhan/ ja unen niin ihanan.

Uni on helpotus uupuneelle ja lepo on toivottua ja ansaittua pitkän työrupeaman jälkeen. Se on myös vapautus murheista tai kivuista ja rinnastuu omaisille tärkeään ajatukseen, että edesmenneen on hyvä olla. Muistorunoissa kuoleman uni on ihana ja ympäröidään kauniilla mielikuvilla kuten kukkien tuoksulla.

Nuku tuoksuun kukkien,/ nuku lauluun lintujen,/ nuku nuoruusunelmiin,/ nuku kevättoiveisiin.

Uni, nukkuminen, lepo tai silmien sulkeminen ovat kuoleman lopullisuutta kiistäviä ilmaisuja, joihin uskonnossa liittyy myös lupaus heräämisestä. Lepoa korostava muistoruno sopii iäkkäänä ja pitkään sairastaneena kuolleelle omaiselle, mutta toisaalta lepo kuten matkakin on myös arkinen ja idiomaattinen, monissa julkisissa tilanteissa sopiva kuoleman metafora. Lepomielikuvan idiomaattisuutta voi havainnollistaa esimerkiksi sosiaalisesta mediasta. Mäkihyppääjälegenda Matti Nykäsen muistoa kunnioitettiin kuolemaa käsittelevän uutisen kommentoissa pääosin kolmella lauseella: ”Kevyet mullat Matille”, ”Lepää rauhassa” ja ”Hyvää matkaa”. (yle.fi 4.2.2019.) Mutta toisin kuin hauraina kuolleet ikäihmiset, jotka kannetaan taivaaseen lepäämään, surijoiden mielissä aktiivisena ja toimintakykyisenä säilynyt urheilija kohoa edelleen mahtavaan hyppyyn:

Nyt Matti hyppäsi suurimman ja pisimmän hyppynsä taivasiin. (yle.fi 4.2.2019, 11:58)

Kotkien kotka on ponnistanut viimeiseen lentoonsa. Kiitos ja bon voyage, Matti. (yle.fi 4.2.2019, 15:26)

Matti, lensit tuonpuoleiseen. - - Kiitos Matti kaikesta. (yle.fi 4.2.2019, 18:21)

Matti lentää ja tulee aina lentämään. (yle.fi 4.2.2019, 19:06)

Mielikuva taivaassakin mäkihyppykisoja voittavasta Nykäsestä edustaa symbolista kuolemattomuutta, jossa yhdistyvät toisaalta taivasmielikuva ja toisaalta jatkuvuus omien aikaansaannosten välityksellä. Nykänen ei ole ainoa urheilija, johon on liitetty swedenborgilainen ajatus toiminnan jatkamisesta taivaassa. Rallilegenda Timo Mäkistä kunnioitettiin vastaavasti vuonna 2017 tekstiviestipalstalla: "Nyt olet paikassa jossa tie jatkuu äärettömiin ja bensa ei lopu koskaan." (*HS Metro* 9.5.2017.)

Muisto elää ja yhteys jatkuu

Vainajan eläminen muistoissa ja omaisten sydämissä on niukasti kristillistä kuvastoa yleisempi teema vuoden 2017 muistovärssyaineistossa. Muistoon keskittyminen tunnustaa kuoleman lopullisuuden ja korostaa vainajan tähän maailmaan jättämiä jälkiä. Yhteys elävien ja kuolleiden välillä toteutuu monella tavalla kuten rituaalisena muisteluna, vainajasta tai vainajalle puhumisena sekä vainajan elämäntyön tai henkisen perinnön vaalimisena (Koski 2016b).

Yksilön tähän maailmaan jättämä jälki eli luovuus on yksi Robert Jay Liftonin määrittelemistä symbolisen kuolemattomuuden muodoista. Se käsittää taiteellisen, tieteellisen tai muun työpanoksen sekä myös vaikutuksen läheisiin ihmisiin. (Lifton ja Olson 1974). Ikuisen elämän mielikuvien muututtua abstraktimmiksi ja painopisteen siirryttyä tämänpuoleiseen yksilön persoonan katsotaan jatkuvan surijoiden muistoissa ja elämässä. Näitä ajatuksia kuvastaa seuraava värssy, joka esiintyy kuolinilmoituksissa joko kokonaisena tai osina viikoittain:

Me lähdemme tästä elämästä
emmekä kuitenkaan lähde.
Me elämme edelleen kaikessa,
mitä olemme tehneet.
Kaikki, mitä olemme ajatelleet, sanoneet ja olleet,
jää elämään ja valaisee toisten teitä.
Me kuolemme, emmekä kuitenkaan kuole,

vaan elämme niiden sydämissä,
jotka ovat rakastaneet meitä.
(Martti Lindqvist)

Vainajan jättämä jälki tähän maailmaan voi olla myös konkreettista laatua. ”Me katsomme jälkiä kättesi töiden,/ kiittäen, kaivaten, ikävöiden.” Oman itsen, työn ja ajatusten jatkuvuus läheisissä ihmisissä tuntuvat lohdullisilta sekä omaa kuolemaa ajatellessa (SP 2020:1: 7, 13, 17) että läheisen ihmisen kuollessa. Samalla muistoissa eläminen on vaihtoehto uskonnollisille mielikuville (esim. SP 2020:1: 3, 8, 15). Seuraavat kaksi värssyä ilmentävät vainajan siirtymistä tärkeäksi muistoksi:

Vaikka tiemme erkani päällä maan/ Jäi minulle muistojen silta/ Sillä sillalla kanssasi olla saan/
joka ainoa päivä ja ilta.

Hän on lähtenyt./ Hän on muuttanut sydämiimme./ Meillä on muistot./ Kaikki eletyt päivät/
kevyesti ja raskaasti kuljetut./ Kuolema tekee kipeää./ Pysähdyttää ja kuitenkin vahvistaa
meitä./ Muistot ovat kalleinta/ mitä omistamme. (*Helsingin Sanomat*. Kuolinilmoitukset
8.1.2017) (1)

Ihmiset ovat erilaisia sen suhteen, kuinka tiiviisti he kiinnittävät elämänsä muihin ihmisiin. Yhdelle vainajan eläminen muistoissa voi olla vain sovelias korulause, mutta toiselle se on todeksi eletty ja välttämätön asiointi. Kun pitkäaikainen ihmissuhde on tärkeä osa yksilön identiteettiä ja elämänhistoriaa, sen äkillinen katkeaminen murtaisi myös surijan identiteettiä. (Smart 2011, 24.) Suruntutkimuksessa 1990-luvulta lähtien yleistynyt *jatkuvien siteiden* (*continuing bonds*) näkökulma korostaa, että tunnesiteen katkaisemisen sijaan voi olla mielekkäämpää jatkaa suhdetta muuntuneessa muodossa. Psykologiassa tämä ymmärretään ensisijaisesti vainajan muiston sisäistämiseksi ja mahdollisuudeksi sisäiseen dialogiin. Mutta melko tavallista on myös kokea vainajan vierailuja tai keskustella vainajan kanssa esimerkiksi haudalla. (Ellis 2013, 254–256; Koski 2016, 9–10; Siltala 2019; Stroebe ja Schut 2005.) Suhteiden jatkuminen ei edellytä oletusta elämän jatkumisesta henkimaailmassa, vaan vainaja tehdään olemassa olevaksi sosiaalisessa todellisuudessa myös keskustelemalla hänestä ja jatkamalla hänen perinteitään (Day 2012, 171–174).

Digitaalinen teknologia laajentaa nykyään mahdollisuuksia sekä muisteluun että kommunikaatioon. Kuoleva voi osallistua siihen myös itse: perinteinen tapa kirjoittaa kirjeitä jälkeenjääville (esim. K 481–487) on saanut rinnalleen omaa henkistä perintöä ja kuolemanjälkeistä minuutta muovailevat blogit. Samoin kuin muut vainajalta jääneet

sosiaalisen median tilit, blogit voivat toimia myöhemmin omaisille muistelun ja kommunikaation kanavina. Internetin bittiavaruus rinnastuu tuntemattomaan tuonpuoleiseen, jossa edesmennyt ehkä vastaanottaa omaistensa viestit. (Schilderink ja Venbrux 2019, 155–158.)

Pluralistinen nykyaika ja kuolemakuvien hetkellisyys

Vuonna 2019 *Helsingin Sanomien* kuolinilmoituksissa on alettu hyödyntää Tove Janssonin muumikirjoista katkelmia Nuuskamuikkusen lähdöstä sekä Muumipapan matkasta merelle kohti uusia seikkailuja. Värssyperinnettä uudistavinkin nämä katkelmat kiinnittyvät muistosäkeiden keskeisiin teemoihin: toinen niistä kuvaa jäljelle jäänyttä tyhjää paikkaa ja toinen puolestaan merkityksellistää kuoleman uudeksi aluksi. Mielikuvat kuolemanjälkeisestä elämästä ovat kulttuurisesti ja historiallisesti muuttuvia, ja juuri nyt meneillään on kiinnostava murros. Kuolemaa sanoitetaan yhä enemmän fiktioon perustuvien mielikuvien, ja samalla epävarmuus siitä, mitä kuoleman jälkeen oikeasti seuraa, on kasvanut jyrkästi 2000-luvun aikana. Kirkon tutkimuskeskuksen viimeisimmässä laajassa kyselytutkimuksessa vuodelta 2015 peräti 71 prosenttia vastaajista arveli, ettei kukaan tiedä, mitä kuoleman jälkeen tapahtuu. Kyselyssä yli kolmasosa suomalaisista arvelee luonnontieteellisen naturalismin mukaisesti, että kuolema on kaiken loppu eikä sen jälkeen ole mitään. Samaan aikaan luottamus luterilaisen uskon mukaiseen kuolleista herättämiseen sekä iankaikkiseen elämään tai kadotukseen on vähentynyt tuntuvasti ja asettui vuonna 2011 kahteentoista prosenttiin. Lähes puolet suomalaisista on kuitenkin edelleen sitä mieltä, että kuoleman jälkeen on jotain, vaikkei tiedetä, mitä. (Ketola 2016, 67–68; Palmu ym. 2012, 44–45.) Epävarmuutta kuvaa hyvin seuraava muisteluaineiston katkelma, jossa kirjoittaja pohtii poikkeamistaan luonnontieteen linjasta:

Jostakin syystä en pysty näkemään kuolemaa lopullisena loppuna. Vaikka en tiedäkään mitä kuoleman jälkeen on, enkä tiedä sitäköön onko kuoleman jälkeen yhtään mitään, niin silti minulla on jonkinlainen vakaumus tai aavistuksen omainen tunne, että elämä ei ehkä lopukaan ruumiin kuolemiseen. Minä en tosiaan tätä asiaa tiedä, eikä minulla ole edes uskonnollista vakaumusta tämän asian suhteen. (K 54–58.)

Kristillisten mielikuvien suosion väheneminen ilmentää toisaalta maallistumista, toisaalta vaihtoehtojen monipuolistumista. Lääketiede on ohittanut uskonnon kuoleman auktoriteettina viimeistään 1900-luvun kuluessa, ja länsimaisen yhteiskunnan toiminnot

järjestyvät oletukselle, että vain tämänpuoleinen ja materiaallinen on todellista (Walter 2020, 21–22; 1996a, 191–192). Pidentynyt elämänkaari ja parantunut elämänlaatu tukevat elämän suuntautumista vahvasti tämänpuoleiseen ja materiaalliseen todellisuuteen. Tuonpuoleisen menetettyä merkitystään sekä kuoleva että omaiset kokevat olennaisemmaksi sen, millainen muisto ja jälki kuolevasta jää tähän maailmaan tai kuinka omaiset selviytyvät menetyksestä. (Walter 2020, 1, 164; Wotkowiak ja Rutjens 2011, 138.) Tämä näkyy myös kuolinilmoituksissa, joissa vainajan jatkuvuus rakkaina muistoina on yleisin yksittäinen teema. Painotus tämänpuoleiseen näkyy kuitenkin myös niissä kuolemanjälkeisen elämän mielikuvissa, joissa taivaaseen poistumisen sijaan vainajan toivotaan tai koetaan seurailevan eläviä toiselta puolelta tai tervehtivän heitä luonnonilmiöissä. Enkelinäkin vainajan toivotaan myös vaikuttavan elämään tällä puolella eikä pelkästään nauttivan taivaasta.

Perinteisen luterilaisen kuolemakuvaston väheneminen kielii myös kristillisten mielikuvien muokkaamisesta omien toiveiden ja tarpeiden mukaisiksi. Olipa kysymys taivaasta tai luonnon kiertokulusta, soveltaessaan valitsemaansa kuolemanjälkeisen mallia omassa elämässään surija kuvittelee sen mielessään uudelleen, omanlaisekseen (Matthiessen 2017, 193–195). Lisäksi pluralistisessa yhteiskunnassamme on tarjolla yhä enemmän mielikuvia kuolemanjälkeisistä todellisuuksista. Perinteisiä uskonnollisia instituutioita ja luonnontieteellisiäkin selitysmalleja haastaa joukko vaihtoehtoisia henkisiä liikkeitä, joissa korostuu nykyajalle tyypillisesti yksilökeskeisyys ja vaikutteiden omaksuminen vapaasti monenlaisista henkisistä perinteistä (Sohlberg ja Kokkinen 2020, 273–275). Tässä suhteessa kuoleman mielikuvat seuraavat jo 1900-luvun loppupuolella alkanutta kehitystä (esim. Bauman 1992), jossa instituutioiden sekä yhteisten ihanteiden ja totuuksien merkitys vähenee ja yksilöllistyminen ja henkilökohtaiset valinnat korostuvat.

Tuntemattoman tuonpuoleisen luovalla kansanomaisella kuvittamisella on pitkät perinteet (esim. Tarkka 2020, 127–131), samoin vaihtoehtoisilla opeilla kuolemanjälkeisestä (esim. Kaartinen ja Leskelä-Kärki 2020, 58–59). Uutta on omalle ajallemme ominainen yhä näkyvämpi eri diskurssien yhdistäminen. Esoteerisista ja uushenkisistä teemoista on tullut yleisiä populaarikulttuurissa kuten kirjoissa, elokuvissa, TV-sarjoissa, peleissä ja musiikissa. Samalla kun henkiset aiheet leviävät populaarikulttuurin välityksellä, raja fiktiivisen ja uskonnollisen välillä osittain hämärtyy. (Enges ja Koski 2015, 26–27, 31–33; Kokkinen ja Mahlamäki 2020, 24–25; Partridge 2008, 42, 48, 53–57.) Myös tieteen ja uskonnon väliset rajat ovat huokoiset. Luontokeskeiset ja uskonnollis-henkiset näkemykset kietoutuvat

länsimaissa toisiinsa. Ympäristöaatetta on luonnehdittu aikamme sekulaariksi uskonnoksi, joka vaikuttaa kristinuskoonkin (Nelson 2011), ja ekologisiin näkökulmiin pohjautuu myös uushenkisiä suuntauksia (Taylor 2010). Kaikesta tästä seuraa, että mielikuvat kuolemanjälkeisestä ovat epäselviä ja sumearajaisia sekä sisällöllisesti että suhteessa totena pidettyihin asiaintiloihin. Fiktio tuoma lohtu, näkemys kuolemanjälkeisestä elämästä ja symbolista jatkuvuutta ilmaisevat metaforat sekoittuvat toisiinsa. (Ks. Wotkowiak ja Rutjens 2011, 138.)

Ilmaisun vapaus ja sosiaaliset rajoitukset

Kielen ja kulttuurin hallintaan kuuluu ymmärrys siitä, millaisia ajatuksia on sopivaa ja odotuksenmukaista ilmaista missäkin tilanteessa. Henkilökohtaisen muistelukerronnan ja julkisten, poeettista rekisteriä hyödyntävien rituaalisten muistovärssyjen vertailu osoittaa, että eri yhteyksissä sovelletaan erilaisia kuolemanjälkeisen mielikuvia. Kummassakin ilmaisun rekisterissä on omat rajoituksensa ja samalla vapaus ilmaista jotain sellaista, mikä toisessa ei ole odotuksenmukaista.

Muistovärssyn ilmaisuskaalaa ohjaa ja rajaa sen sosiaalinen ja rituaalinen luonne vainajaa kunnioittavana julkisena performanssina, joka pyrkii lyhyteen ja esteettisyyteen. Kuolinilmoitus julkistaa ja samalla myös hyväksyy menetyksen, ja mahdolliset yksilölliset tunteenilmaukset ilmaistaan perinteenmukaisesti. Tästä näkökulmasta katsoen muistelukerronta kuvaa täsmällisemmin kirjoittajan omaa katsomusta ja antaa vapauden ja mahdollisuuden arvioida, perustella ja vertailla monenlaisia näkemyksiä. Yksilöllisen vaihtoehtojen punnitsemisen yhteydessä kirjoittajat usein tunnistavat niiden tilannesidonnaisuuden. Esimerkiksi biologinen katsomus voi joustaa toiveeseen jälleennäkemisestä rakkaan ihmisen kuoltua. Mieliä kuolemanjälkeisen elämän olemassaolosta voi riippua elämäntilanteesta kuten siitä, onko menettänyt todella tärkeän ihmisen vai ei (esim. K 352–355). Toisin kuin muistovärssyt, muistelukerronta voi sisältää kritiikkiä ja varsin suorasukaisia lausuntoja etenkin uskonnollisista kuvastoista:

Minulla on biologinen maailmankatsomus. – Yhteys kuolleisiin omaisiin on omassa päässäni. –
– Uskonnot ovat kuin ooppera, aikuisten satuja. – Erityisesti minua kauhistuttavat enkelijutut.
(K 322–328.)

Muistelukerronta on henkilökohtaista ja intiimiä. Osa kirjoittajista kuvailee esimerkiksi yksilöllisiä taivasmielikuvia sekä vainajien vierailuja omaistensa luona – toisin sanoen arkaluontoisempia ja vaiettuja asioita, joille ei olisi sijaa julkisessa diskurssissa (ks. Alasuutari 2017, 165–166). Henkilökohtainen kerronta kuvastaa kertojan identiteettiä ja sitä, millaisiin arvoihin hän haluaa kiinnittyä. Mielikuvien sitominen omaan maailmankatsomukseen edellyttää niiltä realistisuutta tai perusteluja. Toisin kuin muistovärssyissä, myös metaforat ovat niukkoja: kuoleva lähtee, nukkuu pois tai on matkalla tuonelaan. Mutta kuolema ei välttämättä taivu surevan kannalta mielekkääksi ja kauniiksi realismin keinoin, sillä kaikkea ei voi sanoa suoraan. Tunteiden ja tuntemattoman kuvailemiseksi osa kertojista onkin liittänyt mukaan runoja – joko itse kirjoitettuja tai perinteisiä muistovärssyjä.

Poeettisella rekisterillä on siis etenkin tuntemattoman äärellä erityistä ilmaisuvoimaa, kun sekä muoto että sisältö voivat olla runollisia ja estetisoivia: kuolema on lintujen lentoa, enkelten laulua ja kukkien tuoksua. Perinteisyys, taiteellisuus ja arvovaltainen alkuperä antavat runoilille auktoriteettia ja tekevät epärealistisistakin metaforista hyväksytyjä ja odotuksenmukaisia poeettisessa rekisterissä. Tavallisia kuolinilmoitusten aiheita, joita ei käytetä muistelukerronnassa, ovat enkelit tai tuuli kantamassa vainajaa, rikas kuvasto vainajan ilmentymisistä luonnossa sekä veden ylittämisen mielikuvat lähtö- ja kotisatamineen. Ne kuvittavat sekä tuntematonta että intuitiivisia tuntemuksia ja toiveita, joille arkikieli ei sisällä realistista sanastoa: vainajasta olemassa olevana ja huolenpidon kohteena, näyttäytymässä läheisilleen muuntuneessa muodossa tai matkalla uuteen asuinpaikkaansa. Kiertoilmaisu tai metafora voi viitata myös todeksi koettuihin asiointiloihin, joille ei ole muuta legitiimiä ilmaisukanavaa. Muistovärssyissä varsin suosituiksi tulleet vainajan runolliset manifestaatiot tuulessa ja kasteessa voisi siis tulkita myös viittauksiksi vainajan vierailuun omaistensa luona, vaikka moni tulkitsee samat säkeet toisin. Monitulkintaiset kuvastot ovat julkisissa esityksissä erityisen käyttökelpoisia, kun kuolemanjälkeisestä ei ole yksimielisesti hyväksyttyä kertomusta. Vastaavasti henkilökohtaisten näkemysten esilletuonti edellyttää yksityisempää kontekstia. Erilaiset ilmaisun rekisterit täydentävät toisiaan ja tarjoavat erilaisia mahdollisuuksia kuoleman käsittelemiseen.

Kiitokset Suomen Kulttuurirahastolle, jonka tuella tämä artikkeli on kirjoitettu.

Viitteet

1 Tämä yhteisiä tunteita täsmällisesti ilmaiseva teksti on muodoltaan yksilöllinen ja esiintyy kuolinilmoitusaineistossa tällaisenaan vain kerran. Siksi sillä on muista esimerkeistä poiketen lähdeviite.

LÄHTEET

Arkistoaineisto:

K1-550: KUOLEMA. Keruukysely vuodelta 2014. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkisto.

SP 2020:1: 1-18: Ars Moriendi -festivaalin muistovärssytyöpajassa 16.11.2019 kerätty kyselyaineisto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkisto.

Internet-aineisto:

Evl.fi/sanasto: Aamenesta öylättiin – kirkon sanasto. Suomen evankelis-luterilainen kirkko.
<https://evl.fi/sanasto#beba1ff4>

Evl.fi/rukoukset: Iltarukouksia. Suomen evankelis-luterilainen kirkko.
<https://evl.fi/verkkokirkko/rukous/iltarukouksia#beba1ff4>

Kirkkokäsikirja.fi: Rukoushetki kuolevan luona. Suomen evankelis-luterilainen kirkko.
http://kirkkokasikirja.fi/toim/erillispainos_rukoushetki_kuolevan_luona.pdf

Kiviliike: <https://kiviliikesairanen.fi/verkkomyymala/hautakivet-kaikki>

Napsu 2009: Napsu etusivu > vastaukset > perhe ja ihmissuhteet > Me mummit – allekirjoitammeko tuon? <https://www.napsu.fi/vastaukset/kysymys/12778>

Suomi24 2005: Kun mummit kuolevat /Suomi24 /Ikäryhmät / 50 plus
<https://keskustelu.suomi24.fi/t/1956087/kun-mummit-kuolevat>

Vauva.fi 2013: Miten menee seur. muistoruno, Kun mummit/äidit kuolevat niistä kasvaa puita jotka kaartuvat lastensa ylle jne..?
https://www.vauva.fi/keskustelu/753471/ketju/miten_menee_seur_muistoruno_kun_mummit_aitit_kuolevat

Yle.fi 2019: Suomalaiset surevat mäkihyppylegenda Matti Nykäsen kuolemaa: ”Hyvin sanaton olen”. Artikkelin kommentit 4.2.2019. <https://yle.fi/uutiset/3-10628999>

Sanomalehdet:

HS Metro 9.5. 2019, tekstiviestipalsta.

Helsingin Sanomat. Kuolinilmoitukset 2017 ja 2019.

KIRJALLISUUS

Akhtar, Salman 2010. Freud's Todesangst and Ghalib's Ishrat-e-Qatra. Two Perspectives on Death. Teoksessa Salman Akhtar (toim.), *The Wound of Mortality. Fear, Denial, and Acceptance of Death*. Plymouth, Jason Aronson, 8–23.

Alasuutari, Varpu 2017. Kuolema, suru ja kummat kokemukset. Teoksessa Marja-Liisa Honkasalo ja Kaarina Koski (toim.), *Mielen rajoilla. Arjen kummat kokemukset*. Helsinki, SKS, 163–195.

Allan, Keith ja Burridge, Kate 1991. *Euphemism & Dysphemism: Language used as shield and weapon*. New York, Oxford University Press.

Allan, Keith ja Burridge, Kate 2006. *Forbidden Words: Taboo and the censoring of language*. Cambridge, Cambridge University Press.

Bauman, Zygmunt 1992. *Intimations of Postmodernity*. London and New York, Routledge.

Becker, Ernest 1997. *The denial of death*. New York, The Free Press. [Alkuteos 1973.]

Berger, Peter ja Luckmann, Thomas 1994. *Todellisuuden sosiaalinen rakentuminen*. Gaudeamus, Helsinki.

Bering, Jesse 2002. Intuitive conceptions of dead agents' minds: The natural foundations of afterlife beliefs as phenomenological boundary. *Journal of Cognition and Culture* 2 (4), 263–308.

Boyer, Pascal 2001. *Religion explained. The evolutionary origins of religious thought*. New York, Basic Books.

Clayden, Andrew ja Dixon, Katie 2007. Woodland burial: Memorial arboretum versus natural native woodland? *Mortality* 12(3), 240–260.

Davies, Douglas 2005. *A Brief History of Death*. Malden, Blackwell.

Day, Abby 2012. Extraordinary Relationality: ancestor veneration in late Euro-American society. *Nordic Journal of Religion and Society* 25 (2), 169–181.

Ellis, Julie 2013. Thinking beyond rupture: continuity and relationality in everyday illness and dying experience. *Mortality* 18 (3), 251–269.

Enges, Pasi ja Koski, Kaarina 2015. Kansanuskontutkimuksen suuntaviivoja muuttuvassa maailmassa. Teoksessa Pasi Enges, Kirsi Hänninen ja Tuomas Hovi (toim.), *Kansanuskosta nykypäivän henkisyYTEEN*. Folkloristiikan julkaisuja 4. Turku, Turun yliopisto, 15–45.

Ervast, Pekka 1944. *Uni ja kuolema*. Pekka Ervastian esitelmät Jyväskylän kesäkursseilla v. 1933. Helsinki, Ruusu-Risti.

Field, Nigel 2006. "Unresolved grief and continuing bonds: an attachment perspective." *Death Studies* 30, 739–756.

Francis, Doris, Kellaher, Leonie ja Neophytou, Georgina 2000. Sustaining cemeteries: the user perspective. *Mortality* 5 (1), 34–52.

Frazer, James 1933. *The Fear of the Dead in Primitive Religion*. Lectures delivered on the William Wyse Foundation at Trinity College, Cambridge 1932–1933. London, Macmillan and co.

Freud, Sigmund 1989. *Toteemi ja Tabu. Eräitä yhtäläisyyksiä neuroottisten ja villien sielunelämässä*. Helsinki, Love-kirjat.

Jallinoja, Riitta 2011. Obituaries as Family Assemblages. Teoksessa Riitta Jallinoja ja Eric D. Widmer (toim.), *Families and Kinship in Contemporary Europe*. London, Palgrave Macmillan, 78–91.

Jedan, Christoph 2015. The Consolatory Function of Conceptions of the Afterlife: Perspectives from the History of Ideas. *Thanatos* 4(2), 12–22.

Kaartinen, Marjo ja Leskelä-Kärki, Maarit 2020. Spiritualismi. Teoksessa Tiina Mahlamäki ja Nina Kokkinen (toim.), *Moderni esoteerisuus ja okkultismi Suomessa*. Tampere, Vastapaino, 53–70.

Kamitsis, Ilias ja Simmonds, Janette G. 2017. Using Resources of Nature in the Counselling Room. Qualitative Researchy into Ecotherapy Practice. *International Journal for the Advancement of Counselling* 39 (3), 229–248.

Kaplan, Stephen 1995. The Restorative Benefits of Nature: Toward and Integrative Framework. *Journal of Environmental Psychology* 15, 169–182.

Kemppainen, Ilona 2006. *Isänmaan uhrin. Sankarikuolema Suomessa toisen maailmansodan aikana*. Helsinki, SKS.

Ketola, Kimmo 2016. Luterilainen usko nykyajan Suomessa. Teoksessa Kimmo Ketola, Maarit Hytönen, Veli-Matti Salminen, Jussi Sohlberg ja Leena Sorsa, *Osallistuva luterilaisuus. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2012–2015. Tutkimus kirkosta ja suomalaisista*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 125. Kuopio, Grano Oy, 47–87.

Klaassens, Mirjam ja Groote, Peter 2011. The Natural Burial Ground Bergerbos: An Alternative Place of Burial in the Netherlands. Teoksessa Adriana Teodorescu ja Marius Rotar (toim.), *Dying and Death in 18th–21st Century Europe*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 230–247.

Kokkinen, Nina & Mahlamäki, Tiina 2020. Näkökulmia esoteerisuuteen ja okkultismiin. Teoksessa Tiina Mahlamäki ja Nina Kokkinen (toim.), *Moderni esoteerisuus ja okkultismi Suomessa*. Tampere, Vastapaino, 11–29.

Kontro, Miia 2018. Kuolemanraajakokemuksen vaikutus kokijan spiritualiteettiin. Tutkimus suomalaisten kuolemanraajakokemuksista. *Thanatos* 7 (1), 68–96.

Koski, Kaarina 2005. Suhde vainajaan inkeriläisissä kuolinitkuissa. *Elore* 12 (1), 1–19.

- Koski, Kaarina 2016a. Discussing the supernatural in contemporary Finland: Discourses, Genres, and Forums. *Electronic Journal of Folklore* Vol. 65, 11–36.
- Koski, Kaarina 2016b. Continuing bonds in Finnish bereavement narratives. *FF Network* 49 December 2016, 4–10.
- Koski, Kaarina ja Järvenpää, Juuso 2017. Kummien kokemusten tulkinta. Teoksessa Marja-Liisa Honkasalo ja Kaarina Koski (toim.), *Mielen rajoilla. Arjen kummat kokemukset*. Helsinki, SKS, 271–301.
- Lakoff, George ja Mark Johnson 1980. *Metaphors we live by*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Langs, Robert 2010. *Freud on a Precipice: How Freud's Fate Pushed Psychoanalysis Over the Edge*. Plymouth, Jason Aronson.
- Malinowski, Bronislaw 1960. *Magia, tie ja uskonto sekä muita esseitä*. Porvoo ja Helsinki, Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Marin-Arrese, Juana 1996. To Die, To Sleep: A contrastive study of metaphors of death and dying in English and Spanish. *Language Sciences* 18 (1), 37–52.
- Mathijssen, Brenda 2017. *Making Sense of Death. Ritual practices and situational beliefs of the recently bereaved in the Netherlands*. Zürich, LIT Verlag.
- McDannell, Colleen ja Lang, Bernhard 1988. *Heaven: A History*. New Haven, Yale University Press.
- McGrath, Alister 2003. *A Brief History of Heaven*. Hoboken, Wiley & Sons.
- McGuire, Meredith 2008. *Lived Religion. Faith and Practice in Everyday Life*. Oxford, Oxford University Press.
- Nelson, Robert H. 2011. Rethinking Church and State: The Case of Environmental Religion. *Pace Environmental Law Review* 29 (1), 121–217.
- Nenola-Kallio, Aili 1982. *Studies in Ingrian Laments*. Folklore Fellows Communications 234. Helsinki, Academia Scientiarum Fennica.
- Palmu, Harri, Salomäki, Hanna, Ketola, Kimmo ja Niemelä, Kati 2012. *Haastettu kirkko. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2008–2011*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 115. Porvoo, Bookwell.
- Partridge, Christopher 2008. Alternative Spiritualities, New Religions, and the Reenchantment of the West. Teoksessa James R. Lewis (toim.), *The Oxford Handbook of New Religious Movements*. New York, Oxford University Press, 39–67.
- Sarbin, Theodore 1998: Believed-in Imaginings. A Narrative Approach. Teoksessa Joseph de Rivera ja Theodore R. Sarbin (toim.), *Believed-in Imaginings. The Narrative Construction of Reality*. Washington DC, American Psychological Association.

- Schilderink, Melissa ja Venbrux, Eric 2019. The postself in blogs about terminal illness. *Thanatos* 8 (2), 144–164.
- Siltala, Markku 2019. *Jälleenkohtaamisia. Vainajakokemukset sekä niiden koetut vaikutukset käsityksiin elämästä ja kuolemasta*. Uskontotieteen väitöskirja. Helsinki, Helsingin yliopisto.
- Smart, Carol 2011. Relationality and Socio-Cultural Theories of Family Life. Teoksessa Riitta Jallinoja ja Eric D. Widmer (eds.), *Families and Kinship in Contemporary Europe. Rules and Practices of Relatedness*. London, Palgrave Macmillan.
- Sohlberg, Jussi ja Kokkinen, Nina 2020. Esoteerisuus, new age ja uushenkisyys: kehityssuuntia 1900-luvun loppupuolelta nykypäivään. Teoksessa Tiina Mahlamäki ja Nina Kokkinen (toim.), *Moderni esoteerisuus ja okkultismi Suomessa*. Tampere, Vastapaino, 279–290.
- Stroebe, Margaret ja Schut, Henk 2005. To continue or relinquish bonds: A review of consequences for the bereaved. *Death Studies* 29, 477–494.
- Svedholm, Annika 2013. *The cognitive basis of paranormal, superstitious, magical, and supernatural beliefs: The roles of core knowledge, intuitive and reflective thinking, and cognitive inhibition*. Studies in Psychology 87. Helsinki, University of Helsinki, Faculty of Behavioural Sciences.
- Tarkka, Lotte 2020. Myyttirunouden mieli. Metafora, perinne ja utopia vernakulaarissa mielikuvituksessa. Teoksessa Aila Viholainen, Jaana Kouri ja Tiina Mahlamäki (toim.), *Kuvittelu ja uskonto. Taustoja, tulkintaa ja sovelluksia*. Helsinki, SKS, 111–145.
- Taylor, Bron 2010. *Dark Green Religion. Nature Spirituality and the Planetary Future*. Berkeley, University of California Press.
- Walter, Tony 1996a. *The Eclipse of Eternity. A sociology of Afterlife*. New York, Palgrave Macmillan.
- Walter, Tony 1996b. A new model of grief: bereavement and biography. *Mortality* 1 (1), 7–25.
- Walter, Tony 2011. Angels not souls. Popular religion in the online mourning for British celebrity Jade Goody. *Religion* 41 (1), 29–51.
- Walter, Tony 2016. The Dead Who Become Angels: Bereavement and Vernacular Religion. *Omega – Journal of Death and Dying* 73 (1), 3–28.
- Walter, Tony 2020. *Death in the Modern World*. London, Sage.
- Wojtkowiak, Joanna & Rutjens, Bastiaan 2011. The Postself and Terror Management Theory: Reflecting on After Death Identity Buffers Existential Threat. *International Journal for the Psychology of Religion* 21(2), 137–144.